



Hungarian Academy of Sciences  
Centre for Social Sciences  
**Institute for Minority Studies**

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az  
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

## A DUNATÁJ NYELVI ALKATA

A Kárpátok hatalmas koszorújára támaszkodó középdunai táj nyelvállapotának tárgyilagos megítélése első látásra is olyan problémákat vet fel, amelyekre nézve a nyelvtudomány még alig szolgál kifejezésekkel, maradandónak látszó megállapításokkal.

Annyi bizonyos, hogy az utolsó ötven év két nagy nyelvtudományi irányának megfelelően e táj nyelveit is két szempontból lehet összefoglalóan vizsgálni. Az *atomisztikus nyelvszemlélet*, vagyis a nyelvi tények megfigyelésének és értékelésének az a módszere, amely az önmagukban érdekes részleteket tartja szem előtt, de nem nézi a nagy összefüggéseket, e tájon csupán a szinte végtelen nyelvi tarkaságot vette észre s ezért különösen az olyan, első látásra valóban sokfelé tagolt tájegységeket, mint a hajdani Osztrák-Magyar Monarchia területe, igen kedvezőtlenül ítélte meg: szinte nem is tudott róla többet megállapítani, mint azt, hogy egy jelentős északi (cseh, szlovák, lengyel, kisorosz, orosz) és déli (szlovén, horvát, szerb, bolgár) szláv tömb közé német előőrsökkel tarkított nem-szláv nyelvek hatoltak be, mégpedig egyrészt a magyar nyelvterület, másrészt a románoké, amely a neolatin nyelvek egységesnek mondható déli és nyugati övezetétől éppen úgy elszakadt s elszigetelődött, mint a magyar nyelv a finn-ugor nyelvek nagy közösségétől. Egy egészen új nyelvészeti felfogásmódnak, az ú. n. *strukturális nyelvszemléletnek* kellett jönnie, hogy végre képet alkothassunk magunknak arról, ami a jelen tanulmány tárgya: a dunai táj *nyelvi alkatáról*.

A strukturális nyelvszemlélet — mint már elnevezése is mutatja — sohasem elszigetelt jelenségeket, hanem mindig bizonyos rendszert vizsgál. Rendszerrel dolgozik akkor is, amikor valamely nyelvi egységen belül marad s még inkább abban az esetben, amikor több, egymástól eltérő származású, de a történelmi sorsközösség folytán egymással mégis szervesen összefüggő nyelvi egységet helyez kutatása középpontjába. Struktúra-keresése, valamint az a törekvése, hogy a részjelenségeket mindig valamely egészből vezesse le, megmenti a hagyományos történelmi szemlélet merev skémáitól: immár nemcsak közös eredetük révén összetartozó nyelvekről tudja összehasonlító nyelvészeti módszerekkel megállapítani a *genetikus nyelvrokonságot*, hanem szívesen foglalkozik a genetikusán össze nem tartozó nyelvek közt fentálló *kulturális rokonságnak* fogalmával is. Éppen ezért elsősorban a strukturális nyelvszemlélet átfogó problémalátása hivatott arra, hogy Kelet-középeurópa nyelvi tagozódásának atomisztikus adottságain túlmenően, a részletjelenségek nagy tarkaságában is felfedezze azokat a közös vonásokat, amelyek — nyelvi síkon — a közös keletközépeurópai szellem vetületének tekinthetők és tőle várhatjuk a világ nyelveinek új, tipo-

logiai rendszerezését is, W. Wundt, F. N. Finck vagy W. Schmidt sokkal elavultabb felosztásai helyett.

Addig is, amíg e nagy feladat elvégzésére sor kerülhet, A. V. Isačenko egyik legfontosabb tanulmánya<sup>1)</sup> világosan bizonyítja, hogy a szláv nyelvek tipológiai felosztásának elvei általában véve maradéktalanul alkalmazhatók — legalább negatív értelemben — a közéjük ékelt magyarra és románra is. A mássalhangzók szabályos jésítése szempontjából (ez az ú. n. „*corrélacion de mouillure*“, amely szerint kemény mássalhangzók után csakis kemény magánhangzók állhatnak, viszont lágy mássalhangzót lágy magánhangzó követ) a magyar semmiesetre sem a jésítést híven megőrző lengyelrel és oroszral, hanem inkább a jésítéstől többé-kevésbé megszabadult szlovákkal, főleg pedig a szerbbel, a horvátal és a bolgárral halad együtt. Sajátos a helyzet a román nyelvterületen: a bolgár szomszédságában élő havaselvi román nyelvjárások éppen úgy depalatizálnak, mint a bolgár, viszont az orosz nyelvterülethez sokkal közelebb eső erdélyi és moldvai román nyelvjárásokban valósággal szabályosan jelentkezik a „*corrélacion de mouillure*“, mégpedig igen nagy területen a labiális, valamivel kisebb területen a dentális hangokkal kapcsolatban. Aligha lehet a nyelvi környezethez való illeszkedésnek e fontos példáját másképp magyaráznunk, mint úgy, hogy a román nyelvet és etnikumot jobban átalakította a szláv hatás, mint a palatalizációt inkább csak szórványosan mutató magyar nyelvrendszert. S ha figyelembe vesszük a szlovák L. Novák fejtegetéseit, akkor ennél tovább is mehetünk. Szerinte a még szabályosan palatalizáló kárpát-orosz nyelvjárások, továbbá a keleti szlovák és a lach-i cseh nyelvjárások, nemkülönben a lengyel nyelvterület a Szovjetországnak határaival körülbelül egybeeső eurázsiai nyelvközösség nyugati szélén vannak, ezzel szemben a német-magyar-román terület, a legtöbb cseh és szlovák nyelvjárás, valamint a délszláv nyelvek már ahhoz a kifejezetten európai nyelvcsoporthoz tartoznak, amelynek hangzórendszerétől a szabályos jésítés elve, a „*corrélacion de mouillure*“ teljesen idegen.<sup>2)</sup>

Ugyancsak világos Keletközépeurópa nem-szláv nyelveinek hovátartozása a polytonikus (zenei) és monotonikus (dinamikus) hangsúly szempontjából: sem a magyarnak, sem a románnak nincs köze ahhoz az archaikus délnyugati nyelvcsoporthoz, amely szerb-horvát és szlovén területen a zenei hangsúlyt — más archaizmusokkal együtt, aminő a kettősszám továbbélése is — még meglehetősen épen megőrizte. Az is kétségtelen, hogy a déli és keleti szláv nyelvekben éppen úgy szabad hangsúllyal van dolgunk, mint a románban: a legtöbb kárpát-orosz nyelvjárás szintén beletartozik „abba a nagy nyelvi sávba, amelyet fonológiai (jelentés megkülönböztető) értékkel bíró, szabad szóhangsúly jellemmez s mely Európát dél és kelet felől körülveszi. Ebbe a sávba tartoznak az oroszokon kívül a balkáni nyelvek és a neolatin nyelvek, az olasztól a portugálig“ (L. Novák). Mindezekben a nyelvekben a magánhangzók rövid vagy hosszú volta legfeljebb a hangsúly kíséző jelenségeként lehetséges, de egyáltalában nem lényeges nyelvi vonás. E nyelvekkel szembenáll viszont az a középeurópai nyelvcsoporthoz, ahol — mint a magyarban és csehben — a magánhangzó-qualitás szabályosan két fokon jelentkezik, meghatározott nyelvi funkcióval bír és

<sup>1)</sup> Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen, *Linguistica Slovaca, europäischen phonologischen Geographie. Linguistica Slovaca*, 1, 99.

<sup>2)</sup> Vö. Die slovakischen und karpathenrussischen Mundarten im Lichte der Phonetik, *Linguistica Slovaca*, I. (1939—40), 64 kk.

esetleg — mint a magyarban és a közszlovákban — az első szótaghoz kötött hangsúllyal párosul. Idetartozik az a sajátos nyelvcsoporthoz is, amely a másodéles kötött hangsúlyt vitte keresztül: ilyen a lengyel, a keleti szlovák és a lemkevi kárpáti-orosz nyelvjárás.

Már e néhány jelenség is tökéletesen mutatja, hogy a szabályos jésítés, a polytonia és a hangsúlyviszonyok szempontjából sem a magyar, sem a román fejlődés nem választható el a környező nyelvekétől: a magyar-szlovák egyezések épp oly kevésbé véletlenek, mint ahogyan nem véletlen a román-bolgár jelenségek szoros egymásbafonódása sem.

Ezen általánosságoknál azonban tovább is mehetünk s azt mondhatjuk, hogy a hangzórendszer egyes tagjai is nagyobb földrajzi egységek szerint oszlanak meg. Keletközépeurópában találkozót adnak egymásnak egyrészt olyan hangok, amelyek a nyugateurópai nyelvekre jellemzőek, másrészt pedig olyanok, amelyeknek klasszikus hazája a Balkán-félsziget. Kétségtelenül tökéletesen „balkáni” hang a román *ă*, amelynek pontos párját albán és bulgár területen találjuk meg, s ilyennek kell tekintenünk a másik jellegzetes román hangot, az ú. n. veláris *i-t* is (*â, î*), amelynek megközelítő párját elsősorban bizonyos kárpáti-orosz nyelvjárások ismerik: e hang előfordul ugyan a nagyoroszban is, ott azonban csupán az *i*-hangnak kemény variánsa kemény mássalhangzók után s nem önálló értékű hang. „Nyugateurópai” hangnak számít viszont a palatolabiális sorba tartozó *ö* és *ü*: ennek hazája a francia nyelvterület, az északolasz nyelvjárások, legtöbb német nyelvjárás és az a tény, hogy mindkét hang másodlagosan, az *e* és az *i* labializálódása folytán a magyarban is meghonosult, e neolatin-germán nyelvközösség periférikus jelenségei közé tartozik. Amennyiben az *ü* hang felbukkan egyes kárpáti-orosz nyelvjárásokban is, ott feltétlenül magyaros vonásnak tekintendő; éppen így magyaros vonás az *ö, ü* behatolása egyes erdélyi román nyelvjárások magyar jövevényszavaiba. E két-három hang eloszlása lényegében véve a nyugati-katolikus és a keleti-ortodox kultúrkör szembenállásának felel meg; már *L. Novák* is tökéletesen így értelmezi: „Általában véve nyelvi tények alapján, különösen pedig hangföldrajzi szempontból tökéletesen igazolható a régebbi magyar történeti fejlődés általános jellege: kezdetben ingadozás mutatkozott ugyan a nyugati, római s a keleti, bizánci világ között, később azonban — legalább is magyar és szlovák alkatelemeit illetőleg — ez az ország inkább a nyugati, román-germán kultúrkörbe kapcsolódott. Csak a Kárpátalja szláv-sága tekintett tovább is Kelet felé s Bizánc kulturális örökségét éppen úgy átvette, mint Erdély ortodox románsága.”<sup>3)</sup>

Még egy sajátos és messzemenő következtetéseket megengedő jelenséget kell megemlítenünk: a magán- vagy mássalhangzórendszernek bizonyos sztatikus és dinamikus túlsúlyát, amely szerint *Isačenko* joggal különböztet meg „konsonantikus” és „vokalikus” nyelvtípust. Ez a jelenség összefügg a szabályos jésüléssel: természetes, hogy a leggazdagabb mássalhangzórendszert ott találjuk, ahol minden kemény mássalhangzónak megvan — mint pl. az oroszban — jésített párja. Valamivel szerényebb azoknak a nyelveknek hangállománya, amelyeknél a jésített típusúak csak a dentalisoknál vannak meg: *t—t'* *d—d'*, *n—ñ* hangpárral rendelkezik például a szlovák és a magyar. A jésített *l* (*l'*) a legtöbb magyar nyelvjárásból kiveszett már, viszont a lengyelleg egyébként is szoros rokonságot mutató keleti szlovák nyelvjárásokban még van a rendes *s* mellett jésített *s'*, valamint *z—z'* sőt esetleg *c—c'*

<sup>3)</sup> Vö. *Linguistica Slovaca*, I, 101.



hangpár is. Legszegényebb ama nyelvek mássalhangzórendszere, ahol jésített megfelelők egyáltalában nincsenek, mint például a bolgárban vagy a ljubljanai szlovénban, ahol még a *ň*, *ř* is hangátvetéssel *in*, *il* hangkapcsolattá lett. Minél gazdagabb viszont a mássalhangzórendszer, annál szegényesebb a magánhangzókészlet: a lengyel nyelv rengeteg mássalhangzójával szemben mindössze öt magánhangzó áll!) A „konszonantikus“ és „vokalikus“ nyelvtípus tehát eleven valóság: *Isačenko*-nak a szláv nyelvekre elkészített összefoglaló táblázatát a megfelelő német, magyar és román adatokkal a következőképpen toldhatjuk meg:

|              | Mássalhangzók | Magánhangzók | Szótagalkotó<br>magánhangzó | Összesen | Mássalhangzók<br>aránya |
|--------------|---------------|--------------|-----------------------------|----------|-------------------------|
| Német        | 20            | 17           | 2                           | 39       | 51.2                    |
| Szerb-horvát | 24            | 20           | 4                           | 48       | 50.0                    |
| Szlovén      | 21            | 18           | 3                           | 42       | 50.0                    |
| Szlovák      | 27            | 14           | 4                           | 45       | 60.0                    |
| Magyar       | 25            | 14           | —                           | 39       | 64.1                    |
| Cseh         | 26            | 11           | —                           | 39       | 66.6                    |
| Ukrán        | 31            | 12           | —                           | 43       | 72.1                    |
| Rómán        | 31            | 9            | —                           | 40       | 73.2                    |
| Bolgár       | 34            | 9            | —                           | 43       | 79.0                    |
| Orosz        | 37            | 8            | —                           | 35       | 82.2                    |
| Lengyel      | 35            | 5            | —                           | 40       | 87.5                    |

Ez a táblázat rendkívül tanulságos: világosan mutatja a fokozatos haladást a magánhangzó-egyedekben gazdagabb nyelvektől a mássalhangzóban gazdagabb rendszerek felé. A kifejezetten „vokalikus típust“ a németen kívül — amely e tekintetben a nyugateurópai nyelvekhez ízesül<sup>4)</sup> — a szerb-horvát nyelvcsoporthoz, valamint a szlovén képviseli, viszont a kifejezetten „konszonantikus“ típust a keleti szláv nyelvek és a bolgár. A harmadik típus, amelyhez a szlovák és a magyar tartozik, mintegy középpontot foglal el a két szélső típus között, közelebb áll azonban a „vokalikus“ rendszerhez. Ugyancsak a középső típusba vehető még a román is, azonban ez százalékarányban a magyartól mégis elég távol esik s inkább földrajzi szomszédaihoz, az ukránhoz és a bolgárhoz közeledik. Nyugat- és Keleteurópa kettőssége tehát a hangzókészletben is éppen úgy megnyilatkozik, mint egyes hangok jelenlétében vagy hiányában.

A magyar nyelv „vokalikus“ jellegét bizonyítja az is, hogy a köznyelvtől eltérő nyelvjárások figyelembe vételével (pl. azokéval, ahol még létezik az ú. n. „közép e“) a rendszer mindig inkább a magánhangzók javára tolódik el, viszont a román területen, akárcsak a keleti szlovákban, eltolódás kizárólag a mássalhangzók irányában várható: a köznyelvhez viszonyítva a magánhangzórendszer gazdagodást seholsem mutat (nem számítva egyes magyar vagy francia jövevényszavak *ö*, *ü* hangját).

Mindezek az általános sajátságok bizonyos mértékben érvényesülnek a történeti fejlődésben is. Mindama nyelvekben, amelyek „vokalikus“ természetűek, a legtöbb hangváltozás arra irányul, hogy valamilyen módon a magánhangzók számát gyarapítsa. Legszembetűnőbb ez például

<sup>4)</sup> Itt természetesen mindig a nyelvközösségben élő hangzókészletről, a nyelv használata hangok abszolút számáról beszélünk s nem magán- és mássalhangzók relatív sűrűségéről, viszonylagos megoszlásáról!

<sup>5)</sup> Gondoljunk a francia és angol nyelv igen gazdag és hajlékony vokalizmusára aránylag elég egyszerű konzonatizmusával szemben!

a szerb-horvát területen, ahol a szótagzáró *l*-ből *o*, a régi sonantikus *l*-ből pedig *u* lesz (*spao, groce* < *grlce, vuk* < *vlk*, stb.). Az *l* vokalizációja magyar nyelvjárásokban is közönséges (vö. palóc *aóma* a közny. *alma* helyett). Hogy ez a jelenség mennyire a „vokalikus“ nyelveket jellemzi, arról tanuskodik a francia *paume* (< latin *palma*) példája is. Vokalikus jelenségnek számít a nehezen ejthető mássalhangzócsoporthoznak a magyar és szerb területen oly gyakori feloldása (pl. *karajcár* < *krajcár*; szerb *nerav* < *nerv, franak* < *frank*). Sokkal jobban eltűrik a mássalhangzóhalmozást a „konzonantikus“ nyelvek: az oroszban még az olyan szavak sem ritkák, mint *t'ma*, „sötétség“, *mgla* „köd“ *tkat'* „szőni“ stb. s bőven találunk hasonló jelenségeket a cseh nyelvben is. A román nyelv mássalhangzó-halmazai szintén rendszerint szláv eredetűek, azonban a nyelvben lappangó latinos „vokalikusság“ mégis igyekszik a szokatlannabb csoportokat sietve kiküszöbölni (a görög eredetű *ctitor*-ból így lesz a népnyelvi *titor* „alapító, templomalapító“ értelemben).

A strukturális nyelvszemlélet tehát több és pontosabb adatot tud szolgáltatni az egyes nyelvcsoporthoz jellemzéséhez, mint az atomisztikus részletmunkálatok. Forradalmi jellege abban is megnyilatkozik, hogy bizonyos mértékben eltávolodik a XIX. századi pozitivisták fejlődésemellettől s vannak kutatók, akik a „*natura non facit saltus*“-elvet egyenesen hajlandók lennének így értékelni át: „*structura semper facit saltus*“.

Rendkívül érdekesek e téren *Jakobson*nak a szláv nyelvfejlődésre vonatkozó s ezt az elvet meglehetősen alátámasztó fejtegetései. Szerinte kétségtelen, hogy az összsláv nyelv „polytonikus“ és „vokalikus“ jellegű volt: gazdag magánhangzórendszerének nyelvi jelentősége eredetileg azáltal is kidomborodott, hogy minden szótag magánhangzóra végződött. A további fejlődés során azután az egyes szláv nyelvek a következő választás elé kerültek: vagy megtartották az eredeti polytoniát s ezzel hívek maradtak a „vokalikus“ típushoz, vagy pedig a mássalhangzók keménységét és lágyságát nyelvi funkcióval bíró rendszerré alakítva háttérbe szorították a magánhangzórendszert és átcsaptak a „konzonantikus“ típusba. Ezért rendkívül nehéz fogalom mindig valamely szláv nyelv viszonylagosan „régies“ jellegéről beszélni. Az oroszban régies a konzonantizmus, a szlovénban régiesnek tartható a polytonia, azonban sohasem szabad felednünk, hogy az eredeti szláv hangzórendszer abban a pillanatban ment át minden egyes nyelvre kiterjedő, ugrásszerű változáson, amikor a félhangzók lekopása révén az egész hangzórendszer átértékelődött. Nincs tehát egyetlen olyan szláv nyelv sem, amely az ősi polytoniát és a kemény-lágy hangok teljes rendszerét együttesen örökölte volna: az ősi kincsen az egyes nyelvek környezetük sajátos törvényei szerint osztoztak meg.

Keletközépeurópa nyelveinek alkati jellemzése nem szorítkozik azonban meg a hangtan területére, hanem kutatásai körébe vonja az alaktan legfontosabb tényeit is. Ezen a téren is szolgáltat az atomisztikus előmunkálatokon alapuló balkáni filológia bizonyos kiindulópontot: ismeretes például, hogy a román nyelv hátrahagyott névelője elválaszthatatlan a hasonló albán és bolgár jelenségtől, viszont azt sem tagadhatjuk, hogy a magyar nyelv előlálló névelője, amely a honfoglalás után ebben a dunai térben keletkezett újítás, tipologailag szorosan összefügg a nyugat- és középeurópai fejlődéssel, amelynek — sajátos módon — van egy keleti, mediterrán nyúlványa is: az újjörög nyelv előretett névelője. Egy másik fontos morfológiai ténynek, a deklináció-rendszernek

strukturális jellemzését az utóbbi évtizedek egyik legkiválóbb nyelvészének, *Trubetzkoy*nak köszönhetjük.<sup>6)</sup> *Trubetzkoy* hatalmas körképbe foglalja Euráziának igen eltérő eredetű esetrendszereit s arra a megállapításra jut, hogy a finn-ugor és szláv nyelvek gazdag esetrendszere lényegében véve egyazon nyelvcsoportha foglalható össze, sőt ezen túlmenően nem egyébről van itt szó, mint a névragozásnak egy valóságos „magtájáról“ (Kernland der Deklination), amely — csak a szélső nyelvterületeket sorolva fel — a finnségi államokból, Lengyelországtól, Csehszlovákiától, Magyarországtól, Jugoszláviától, Törökországtól a Szovjet-Unió legtöbb népén és nyelvén át egészen Japánig nyúlik. Ettől az óriási területtől délkeletre a tibeti nyelvek és a kínai ragozástanok, nyugatra és délre pedig vagy teljesen ragozástan nyelveket találunk, aminők a neolatin nyelvek, vagy pedig a névragozásnak csupán egyes csökevényei maradtak meg, mint a germán nyelvekben, a keltában, valamint albán, újgörög és örmény területen.

Keletközépeurópa szempontjából e megállapítás rendkívüli jelentőséggel bír, hiszen itt, a Dunatájon ismét a periférikus zónák egész sorozata érintkezik egymással. A szláv nyelvek világában páratlan kivételnek számít mindenekelőtt a bolgár, amelyben a névragozás némi nyomát már csak a személyes névmás őrzi. Ragozástan természetesen a román nyelv is, de a többi neolatin testvéréhez viszonyítva még mindig őrzi egy olyanféle „kétesetű ragozás“ nyomait, aminőt például az ófranciában találunk. A francia és a román névragozás csökevényei közt azonban genetikai kapcsolat nemcsak azért nincs, mert a francia „*déclinaison bicasuelle*“ elsősorban a hímnemű főnevek sajátja volt, a románban viszont organikus névragozási nyomok inkább a nőnemben jelentkeznek (pl. *o fată*, egy leány < latin *una foeta*; dat. [-gen.] *unei fete* < latin *una + illae foetae*). Némi pusztulást mutat a szerb-horvát névragozás is: nemcsak a többesszámban esett egybe a dativus, a locativus és az instrumentalis, de az egyesszámban sincs már különbség dativus és locativus között. Nagyon terjed viszont az organikus esetalakoknak viszonysszókkal való pótlása, vagyis az a megoldás, ami bulgár területen már a névragozás teljes eltűnéséhez vezetett, és pedig aránylag igen rövid idő alatt (az egyházi ószlávban és a középbulgárban ugyanis még rendes, többesetű ragozást találtunk!). Ennek az általános délszláv irányzatnak, úgy látszik, a szlovén sem tud ellentálni: bármily archaikus színezetű ugyanis egy és más tekintetben a szlovén irodalmi nyelv, számos esetalakot már csak a hovatovább ingatag zenei hangsúly különböztet meg egymástól s a viszonysszók használata itt is elhatalmasodik. Még előrehaladottabb a pusztulás cseh területen: a cseh hangtörvények szinte szemlátomást morzszolták szét a pontosan megkülönböztetett esetragokat s a nyelvfejlődés annyira ellenkezés nélkül tűrte e rombolást, hogy passzivitását csakis a névragozás iránt való érzék tetemes gyöngülésével magyarázhatjuk. Egészen más viszont a helyzet az oroszban, ahol még a ragozás teljes virágzásban van. Az orosz földet, e központi tájat biztosan bátyázza körül a lengyel és az ukrán nyelv, a maga szintén életerős névragozásával s csupán az orosz területtől távolabb eső, határszéli nyelvek mutatják a pusztulás komoly nyomait. A fejlődés már be is fejeződött a bolgár esetében, ez azonban ama strukturális „ugrással“ magyarázható, amely a bolgárt a szláv nyelv-közösségből bizonyos mértékben kiszakítva a balkáni nyelvtípus egyik jellegzetes tagjává avatta.

<sup>6)</sup> Gedanken über die slovakischen Deklinationen, Sbornik Mat. Slov. XV, 39 kk.



E megállapítás után tér *Trubetzkoy* cikkének voltaképeni tárgyára: a szlovák névragozás viszonylagosan ép voltára. Véleménye szerint a szlovák névragozás azért maradhatott meg teljesebben, mert a szlovák nyelv nem annyira határszéli helyzetű, mint a cseh nyelv: egyrésztől a lengyel és az orosz nyelv szomszédja, másrésztől pedig a magyar nyelvterületre támaszkodik, vagyis legalább három oldalról a névragozást jól megőrző nyelvek határolják. E kijelentéssel azután *Trubetzkoy* pontosabban kijelöli a magyar névragozás megőrzésének nyelv-földrajzi jelentőségét is: a svéd *B. Collinder* fejtegetései nyomán joggal mutat rá a legtöbb magyar esetrag aránylag fiatal voltára, ami a deklinációs érzék eleveenségéről és állandó termékenységéről tanuskodik. A magyar esetragoknak s maguknak az esetviszonyoknak a középkor folyamán megfigyelhető gyors megsokszorozódása egyébként arra látszik utalni, hogy a magyar nyelv ide, az eurázsiai deklinációs „magtáj” nyugati peremére érve, mintegy sietett névragozásának keleties struktúráját új alakokkal megerősíteni, hogy így eredményesebben állhasson ellen a nyugat és dél felől fenyegető elszegényedési áramlatoknak. E folyamat tanulmányozása mindenesetre további részletkutatót igényel: egyelőre csak annyi világos, hogy a magyar esetalakoknak igen gazdag rendszere távolról sem elszigetelt jelenség, hanem a keletközépeurópai nyelv-közösség belső feltételeivel teljes összhangban van. A magyar fejlődés gyökerét mindenesetre a hármass helyi viszony (hol? honnan? hová?) szigorú megkülönböztetésében kell keresnünk: ebből származik egy olyan általános szabályozó elv, amely — mutatis mutandis — az orosz és szlovák névragozásnak *Trubetzkoy* felállította alapelvére emlékeztet: szerinte e két nyelvfejlődés legfőbb célja a névragozás terén az volt, hogy az alany- és tárgyesetnek egyrészt a tulajdonító-, másrészt az eszközhatározó esettel való alakai találkozását minden eszközzel meggátolja. Sikerral száll szembe *Trubetzkoy* a cseh névragozás pusztulásának és a szlovák névragozás megőrzésének pusztán mechanisztikus magyarázatával is: szerinte lehetetlen volna az előbbi kizárólagosan olyan hangtörvények bomlasztó hatásával magyaráznunk, amelyek a szlovák területen nem érvényesültek. Egy hangtörvény csak akkor bonthatja ugyanis meg valamely alaktani rendszer belső arányait, amikor a nyelv-közösség már nem érzi fontosnak a pusztulásra ítélt mozzanatokot s ezért hajlandó róluk lemondani. E tétel érdekesen utal a modern nyelvtudomány ama felfogására, hogy a nyelvfejlődésben nemcsak vakon működő mechanisztikus erők (hanglekopás, asszimiláció, stb.) érvényesülnek, hanem ezeknél erősebben hat a rendszerből adódó teleológikus, bizonyos cél elérésére törekvő nyelvi irányzat. Így kerül tehát előtérbe nyelvi vonatkozásban is — a való helyzetnek tökéletesen megfelelően — a vak természeti erők egyoldalú hatása helyett a szellem fejlődésének finomabb, magasabbrendű megnyilatkozása.

Természetesen az alak- és mondattannak számos olyan ténye van, amelyre a strukturális nyelvészet még nem fordított kellő figyelmet, illetve amelynek tanulmányozása még csupán egy-egy nyelvcsaládon belül maradt. Ezeknek részletesebb összehasonlító vizsgálata a jövő feladata. Mindenesetre kétségtelen például, hogy az igeidőknek többé-kevésbé fejlett rendszere mellett a legtöbb keletközépeurópai nyelvet — ez alól talán csak a román komoly kivétel — az ú. n. aspektusoknak, a perfektív és imperfektív igéknek szigorú megkülönböztetése jellemzi. Ez azt jelenti, hogy a nyelvérzék éles különbséget tesz a folyamatos és



a beálló, illetve befejezett cselekvés közt; az imperfektív, vagyis folyamatos cselekvést jelölő igének legjellemzőbb perfektiválási módja valamely igekötő alkalmazása. Ennek révén keletkeznek olyan alakpárok, mint *írni: megírni* vagy a bolgárban *piša: napiša* (illetve *izpiša, prepíša*, stb.). E kettősség az egész igeragozást döntően befolyásolja: a perfektív igék praesense ugyanis mindig futurum-szerű, sőt például az oroszban egyenesen futurum, amely helyett a közönséges összetett futurumot perfektív igéből képezni lehetetlen volna. A magyar igekötők rendszere az ige elejéhez tapadt határozószavakból aránylag későn alakult ki; ezért — bizonyos rokonnyelvi analógiák ellenére — a szláv környezettel való szimbiózis feltétlenül figyelembe veendő. Mindenesetre a magyar és a szláv igekötő-használat annyira közel van egymáshoz, hogy az egyezések tökéletesen beleillenek a strukturalizmus rendszerébe. Érdekes viszont megfigyelni, hogy a román nyelv latin szellemű alapanyaga a perfektív-imperfektív megkülönböztetésnek nem adott teret annak ellenére sem, hogy a román-szláv nyelvi szimbiózis általában sokkal mélyebb lehetett, mint a magyar-szláv nyelvi érintkezések. A mai román igekötős igék jelentős része nyelvújítási termék (l. alább), s a régieknek ragozásában sem találunk olyan sajátosságokat (futurum-értékű praesens, stb.), aminek a szláv perfektív igéket jellemzik. Magyar és szláv vonatkozásban azonban általános érvényű az a szabály, hogy az imperfektív igék multidejét pl. franciára, sőt románra is rendszerint imparfait-val, a perfektív igék multját viszont passé définivel vagy passé indéfinivel (illetve a megfelelő román időkkal) lehet csak fordítani.

Az igeszemlélet (aspektus) terén tehát elég könnyű bizonyos közös sajátosságokra rámutatni; nehezebb az egyezések megítélése az igeidők tekintetében. A *mentem* vala-féle összetett igealakok „indogermános” szelleme csak akkor mutathatna kétségtelen átvételre, ha nem ismernénk olyan finnugor alakokat, aminő pl. a votják *veram val* „mondtam vala” (szószerint: „mondott valék”). Gyanúsabb az a körülmény, hogy a *vettem* lesz-féle futurum prefektumok többnyire csak az erdélyi nyelvjárásokban fordulnak elő; szabad-e ebben a megfelelő román idő alakhatását látnunk? Román vonatkozásban valamivel több világosságra bukkanunk: egészen bizonyos például, hogy ebben a nyelvben, ahol a cselekvő igék minden összetett idejének segédigéje *habeo* (s nem *esse*) származéka, az *am fost făcut* „megtettem volt”-féle, létigével képzett régmúlt szláv, mégpedig minden bizonnyal bolgár minta nyomán alakult ki. A magyar jövő időhöz felesleges lenne idegen nyelvi párhuzamokat keresni: *fogok* segédigénk — éppen úgy, mint a régi nyelvben *kezdek* — eredetileg kezdődő cselekvésre utalt. A futurum román *voiui* képzője (vö latin *voleo* = volo), valamint a bulgár *šte*, a szerb *će*, az újgörög *θέλω* (*thà*) stb. képzője viszont a balkáni „Sprachbund” szoros egységéről tanuskodik, annak ellenére, hogy hasonló szerkezetek szórványosan vagy szabályszerűen más területeken is előfordulnak (pl. *esni akar; il veut pleuvoir; he will read*, stb.).

A futurum balkáni típusaival kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk, hogy egyes „balkánias” nyelvi vonások jóval északabbra nyúlnak a Balkán földrajzi határainál. Nemcsak az alább részletesen tárgyalandó szókincsbeli problémákra gondolunk: emellett igen hasznos lenne a magyar és a balkáni nyelvek közös *kifejezéskincsét* is behatóan megvizsgálni. Bármilyen nagy azoknak az egyezéseknek a száma, amelyek egyszerűen azonos, de egymástól független szemléletből magyarázandók, mégis feltétlenül akad sok olyan, ahol nyilvánvaló hatásról, kö-

zös eredetről van szó. Egyes esetekben az ősforrásig, a bizánci-görög frazeológiáig is visszanyomozhatunk. A magyar *parancsol* igének udvariassági használata (*parancsoljon leülni*) egyenesen a bizánci etikettől függ össze (vö. *οἰκιστε*), mely a bulgárban és a románban is nyomot hagyott. Ez a bizalmas kifejezés: *rágja a fülem* (pl. kéréssel stb.) szintén számos balkáni párhuzamra talál (ilyen a bulgár *izede mi ušite*, a román *mî-a mâncat urechile* stb.) Egy-egy magyar közmondás, mint pl. *eső után köpönyeg*, bolgár és román területen is közönséges (a románban hungarizmussal: *după ploae chepeneag*). Ugyanez áll számos régi s kultúrtörténetileg érdekes szavunkra is (pl. *kutyafejű tatár*, vö. szláv *psoglav* stb.). Sajátságos megfigyelni, hogy a legtöbb ilyen balkáni egyezéseket mutató magyar kifejezés nálunk határozottan népies jellegű; pl. *egy pipa dohányt sem ér* bolgáruul így hangzik: *lula tiutiun ne struva*. Olykor a balkáni fordulat vagy szókép magyar megfelelője nyelvjárási jellegű: *halánték* helyett sok vidéken használatos *vak szem* szavunk ugyanazon szemléletet tükrözi, mint a balkáni szláv *slepo oko*-típus. Mindezen kérdések beható vizsgálatot érdemelnének s bizonyos mértékben a magyar kifejezéskincset a balkáni nyelvészet állandó összehasonlítási forrásává avatnák.<sup>7)</sup>

Mindaddig nem fejtegethetünk azonban ehelyütt frazeológiai kérdéseket, amíg nem tisztáztuk a keletközépeurópai nyelvek *szókincsének* bizonyos alapvető problémáit. Itt elsősorban egy olyan balhiedelmet kell megcáfolnunk, amelyet — különösen a szóbanforgó vidék nem-szláv nyelveivel kapcsolatban — gyakorta hangoztatnak. Tekintettel az egyes nép- és nyelvcsoportok bonyolult összefonódására, sokan úgy vélik, hogy a magyar és a román nyelv szókincse — hiszen elsősorban ezekről van szó — mai állapotában annyira tele van idegen elemekkel, hogy ezek a mindenfelől összeszedett kölcsönszavak a nyelv nemzeti jellegét valósággal elhomályosítják. Még egy oly nagy nyelvtudós is, mint A. Meillet e téren befolyásoltatni engedte magát a közvéleményben elterjedt tévtanoktól. Szerinte „le magyar... porte dans son vocabulaire la trace d'influences extérieures de toutes sortes; il est plein d'emprunts au turc, au slave, à l'allemand, au latin...”<sup>8)</sup> Hasonló nézeteket a román nyelvről is bőven idézhetnénk; nem egyszer azt szokták vádként emlegetni a román nyelvvél kapcsolatban, hogy az eredeti latin elem szókincsének csupán egyötöd részét (*D. Macrea* számítása szerint 20.58%-át)<sup>9)</sup> alkotja. E szám azonban távolról sem annyira meglepő, ahogyan azt laikusok képzelik: S. Pușcariu kimutatta, hogy a francia nyelv latin alaprétégének abszolút helyzete sem kedvezőbb, sőt — amennyire O. Bloch etymológiai szótárából kitűnik — alig éri el a 20%-ot. Ennél az arányszámnál a magyar nyelv finnugor elemeinek aránya is csak valamivel magasabb (kb. 24%).

Az abszolút számok azonban nem is túlságosan sokat nyomnak a latban; sokkal fontosabb — amint arra már egy multszázadbéli román filológus, B. P. Hasdeu rámutatott — a szavak gyakorlati alkalmazása, vagyis *relatív gyakorisága* az élőnyelv használatában. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor egészen más — és a való helyzetet jobban tükröző — eredményeket kapunk. A legnagyobb román költő, M. Eminescu költe-

<sup>7)</sup> Vö. Gáldi L.: A balkáni filológia mai állása és magyar feladatai. *Apollo*, IV, 161—174.

<sup>8)</sup> Les langues dans l'Europe nouvelle, Paris, 1928, 208.

<sup>9)</sup> Ld. D. Macrea: *Circulația cuvintelor în limba română*. Sibiu, 1942. A magyar adatok Tolnai V. nyomán (*Magyar Nyelv*, XX.)

ményeiben D. Macrea számítása szerint 3607 önálló tőszó fordul elő: ezek közül 48.68% latin eredetű s az összes szláv eredetű szavak együtt sem tesznek ki többet 18%-nál. Ezekre az adatokra is idézhetünk velük tökéletesen összevágó nyugati párhuzamot: P. Verlaine költői nyelvének 3800 szavából 49% latin eredetű; ehhez hozzájárul még közel 20%-nyi ú. n. „tudós átvétel“ (mots savants), ami szintén a latin elem túlsúlya felé billenti a mérleget. A szavak gyakoriságára élőszövegből kiszámított adatok még vigasztalóbbak: e vonatkozásban az arány átlagban 90% körül mozog, vagyis aránylag még jobb, mint a Verlaine-nel kapcsolatban megállapított 83%. Hogy e téren Keletközépeurópa két legjellegzetesebb nem-szláv nyelve tökéletesen megvédte nyelvének nemzeti jellegét, annak igazolásául álljon itt a következő kis összehasonlító táblázat:

1000 szó közül százalékban kifejezve a magyarban finnugor, a románban népies latin eredetű

|                         |     |                                      |     |
|-------------------------|-----|--------------------------------------|-----|
| Vörösmartynál . . . . . | 93% | Creangánál . . . . .                 | 92% |
| Petőfinél . . . . .     | 91% | Ispirescunál . . . . .               | 91% |
| Adynál . . . . .        | 90% | Coşbucnál . . . . .                  | 88% |
| Jókainál . . . . .      | 89% | Eminescunál <sup>10)</sup> . . . . . | 83% |

<sup>10)</sup> Vagyis pontosan annyi, mint Verlaine-nél.

Mondanunk sem kell, hogy az arányt a nyelvi alaprég szavainak nemcsak gyakorisága, de produktivitása, továbbképzésre felette alkalmas volta is nagy mértékben javítja: amint legutóbb ismét megállapították, a Magyar Tudományos Akadémia Nagy Szótárának címszó-jegyzékében levő kereken 122 000 — többnyire képzett és összetett — szó közül csupán 2500 idegen eredetű (757 szláv, 330 régi török, 1393 német stb.). A mai írott román nyelv szembevetően latinos jellegét igen gyakori francia elemeinek is köszönheti: az abszolút statisztika szerint a francia elemek száma közel 30%, amihez még hozzá kell számítanunk a latinból tudatosan átvett szavaknak mintegy 10%-át. Mindez együttvéve tehát az abszolút statisztika mérlegén is *ma* közel 50%-ra emeli a román nyelv latin eredetű szavainak arányát.

A szláv nyelvekre nézve sajnos nincsenek hasonlóan biztos adataink; ezeknek szókinszbeli tisztaságát azonban senki sem vonta kétségbe. A jövevényszavak itt igazán „külső hatást“ jelentenek csupán és a szókészlet eredeti jellegét ott sem tudják megváltoztatni, ahol, mint pl. az oroszban, a mérsékelt nyelvi purizmus nem feltétlen akadály az idegen szavak beáradása ellen.

Az elmondottak ellenére sem kétséges, hogy a jövevényszavak Keletközépeurópa nyelvi fejlődésében igen jelentős és művelődéstörténeti szempontból rendkívül tanulságos szerepet játszottak. A jövevényszavak egyes rétegeinek elterjedésén tudjuk legjobban lemérni mindama kultúrkörök tényleges hatékonyságát, amelyek e táj szellemi életének kialakításához hozzájárultak. Sajnos, mindeddig e kérdések beható feltárása még nem történt meg, sőt túlzás nélkül állíthatjuk, hogy rendszeres jövevényszó kutatás csupán magyar, román és lengyel területen található; a többi vonatkozásban inkább csak problémákat látunk, de nem pontosan körvonalazható megoldási kísérleteket s még kevésbé kész eredményeket. A kutatás állapotának mai egyenetlensége szolgáljon tehát mentségül alábbi nézeteink bizonyos szükségszerű töredékességéért is.

Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy egész Keletközépeurópa nyelvi struktúrájában a jövevényszavak — amelyek közül számos ezer



esztendőnél is régibb — jelentős kiegyenlítő erőt képviselnek: nem egy esetben s nem egy korban ez a nyelvi hasonlóság odáig ment, hogy bizonyos szavak vándorútját éppen nagy elterjedésük miatt alig lehet megállapítani. Másrésről pedig bármennyire sokoldalú hatások érvényesültek is e tájon, rendszerint nem csupán egyetlen nyelv szókinszét befolyásolták, hanem legalább is két-három, azonos vagy hasonló művelődési feltételek közt fejlődő nyelvét, úgyhogy kisebb-nagyobb nyelvcsoporthoz kialakulását ez a körülmény is hatékonyan elősegítette. Mégis a hatásoknak e roppant tarkaságában csakis úgy tudunk eligazodni, ha irányok és világtájak szerint próbálunk tájékozódni. Ebből a szempontból — s mint hamarosan látni fogjuk, felosztásunk megközelítő időrendi egymásutánt is takar — a kívülről jövő, *centripetális* nyelvi hatásoknak három nagy sugárnyalábjáról beszélhetünk: az első a keleti befolyás, a másik a déli, mediterrán hatás, a harmadik pedig a nyugati befolyás. Külön csoportot alkotnak a tájon belül érvényesülő, *centrifugális* hatóerők: ezek a táj egy-egy nyelvéből indulnak ki s elsősorban a szomszédnyelvekre sugározzák szét megtermékenyítő energiáikat.

A keleti hatások legrégibb s legtömörebben összetartozó rétegét kétségtelenül a magyar nyelvben találjuk meg; ehhez képest még az orosz nyelvnek török-tatár s egyéb kelet jövevényszavai is (pl. *bogatyr*<sup>6</sup>, 'vitéz' vö. magyar *bátor*) elenyésző csekélységnek számítanak. Kelet benyomulását Középeurópa szívébe jelenti már a magyar nyelv pusztá jelenléte is, hiszen a finnugor őshaza, ahová nyelvünk alaprétege visszamutat, a Volga és az Ural közt volt, s legközelebbi rokonaink, a vogulok és az osztyákok ma is az Uraltól keletre helyezkednek el. A magyar nyelv finnugor szókészlete tehát nem egy vonatkozásban gazdag ázsiai örökséget jelent: bakapcsolódást az ural-altáji nyelveknek szinte áttekinthetetlenül nagy nyelvközösségébe. Ezért lehetséges, hogy nem egy szótövének az ősi finnugor egység koránál is távolabbra mutat: a *tap* 'megfog, érint' szótó például, amelynek magyar nyelvi elevevényéről *tapad*, *tapaszt*, *tapint* stb. szavaink tanuskodnak, megvan nemcsak a legkülönbözőbb finnugor nyelvekben (vö. finn *tapaa* 'megragadni'), de nyomait megtaláljuk a törökségben, sőt a mongolban is. Rendkívül fontos ázsiai örökséget közvetítettek a magyarság felé ama törökségi jövevényszavak, amelyeket *Gombocz Zoltán* elsősorban az ősbolgárból, a csuvas nyelv őseiből eredeztetett; ma azonban mindinkább bebizonyosodik, hogy a Fekete-tenger és a Káspi-tó környékén a magyarság a török népeknek egész tömegével juthatott érintkezésbe, tehát e nyelvi hatást sem szabad egyetlen török népnek tulajdonítanunk. Török eredetű számos mezőgazdasági és állattenyésztési szavunk, valamint olyan fontos műveltségi elemek, mint a *betűvetés* és az *írás* elnevezése; mindkettő a szintén török eredetű rovásírással lehet összefüggésben. De nem meglepő-e, hogy *gyomor* szavunk pontos megfelelőjét nemrég az afganisztáni őzbégeknek találta meg; hogy *szűcs* szavunk kapcsolatai messze Szibériába, sőt a mongolságig mutatnak (akárcsak *harang*, *homok* stb.), s hogy egy olyan közönséges testrésznévnek, mint *kar*, uralaltáji másait Mandzsúriáig lehet nyomozni?

Ugyancsak Keletközépeurópa nagy kapujával, a Fekete-tengertől északra eső vidékkel vannak kapcsolatban a magyar nyelv legfontosabb régi indogermán elemei, bár ezek közül egyesek (mint *tíz*, *száz*, *árva*, *mond*, *méz* stb.) talán még a finnugor egység korába nyúlnak vissza. Mindenesetre bizonyos, hogy alán (oszt) eredetűek oly fontos szavaink, mint *asszony* (hajdani jelentése: 'fejedelemnő'), *híd*, *kard*, *zöld* stb.



A kaukázusi nyelvek hatását Munkácsi Bernát próbálta heroikus erőfeszítéssel igazolni; e téren azonban újabb részletmunkálatokra lenne szükség. Mindenesetre eljutottak a magyarba — ugyancsak déloroszországi vándorlásaink alkalmával — perzsa jellegű, előázsiai kultúr-szavak is, mint *vám*, *vásár*, *nemez*, *ezer*; olyan „mot voyageur“-ök, vándorszavak ezek, akár a *selyem* neve.

Más keleti kultúr-szavak elterjedési határa a lengyelig nyúlik a lónak az orosz révén közismert tatár neve (*lošad'*) megvan a lengyelben is (*łosze*). Újabb keleti hullámokat hoztak Keletközépeurópa életébe egyrészt a középkori kún-besenyő vándorlások (*kalauz*) — az 1241-i mongol betörésnek, ennek a középkori villámháborúnak nyelvi nyomai természetesen nem maradhattak — másrészt az oszmanli előnyomulása a török birodalom legnagyobb kiterjedése idején (XVI—XVII. sz.). Az oszmanli hatás igazi magva a Balkán-félsziget; jelentős nyúlványai értek el azonban magyar, sőt lengyel földre is. Mindenesetre a magyar nyelv oszmanli jövevényszó-rétege mélységben és gazdagságban távolról sem mérhető a bulgár vagy a szerb nyelvéhez: nálunk a 'porcelaine' neve még *porcellán* (vö. német *Porzellan*, olasz *porzellana*) s nem *farfor*, mint az oroszban (vö. lengyel *farfurowy*, román *farfurie* 'tányér' stb.), viszont a török-perzsa *fildžan*-nak (vö. román *filingean*, lengyel *filiżan* stb.) a magyar *findzsa* pontos megfelelője. Nem egy török-perzsa szó — érdekes megjegyeznünk, hogy az oszmanli hatás elsősorban perzsa és arab szavakat terjesztett! — délszláv közvetítéssel jutott a magyarba: ilyen a *csárda* szó, amely azután a róla elnevezett tánc, a csupán XIX. századi csárdás révén nemzetközivé vált. A balkáni jellegű oszmán jövevényszavakról megjegyzendő az is, hogy csak a Kárpátokon túli román nyelvben ismeretesek: az erdélyi románság nyelve ezeket éppen oly kevéssé vette át, mint a XVIII. századi havaselvi és moldvai román nyelv újjörög jövevényszavait.

A második hatásnyaláb, a *mediterrán* befolyás elsősorban az antik világ két nagy nyelvének, a görögnek és a latinnak hatását jelenti. A görög befolyás szempontjából meglehetősen éles határt tapasztalunk Keletközépeurópa magva — a Dunától és a Déli Kárpátok vonalától északra fekvő vidék — s a Balkán-félsziget közt. Míg a Balkánon a közvetlen görög hatás oly erős volt, hogy a balkáni nyelvi egyezések egész sorát Kr. Sandfeld ezzel próbálta magyarázni,<sup>11)</sup> addig a táj középső és északi felében a görög hatás inkább csak közvetett maradt: egyházi ószláv (óbolgár) és latin közvetítéssel jutott el idáig. A görög kereszténységnek e jövevényszóréteg elterjesztésében igen fontos szerep jutott: ez magyarázza azt a körülményt, hogy az így hosszú útra induló vándorszavak egyrésze sémi származású (pl. *ἄββας*, vö. *apát*), mások pedig egyenesen héber eredetűek (pl. *σάββατον*, a magyarba — délszláv közvetítéssel — *szombat* alakban került át). Egyik-másik görög vándorszó perzsa eredetű (pl. *καβάν* vö. *kabát*), sőt akad indiai is (*πέπερι*, vö. *paprika*). Persze akadnak igen régi, eredeti görög szavak is, mint a homerosi *κάματος* (*kamat*), a herodotosi *καλίβη* (*kaliba* román *colită* stb.). Tipikusan középgörög viszont *πλάπωμα* a magyar *paplan* szó őse (vö. román *plapomă* stb.). Alighanem kifejezetten bizánci kultúrszó volt hajdan a magyar *fátyol* szó görög mása, az egyébként latin eredetű *φάκδιον* (*facilum*). Nem fér kétség *paripa* szavunk görög eredetéhez sem: már az ógörögben megvolt a *πάριππος* főnév, 'vezetékkló' jelentésben. Ez is egyike ama szavaknak, amelyek szintén délszláv közvetítéssel jöhettek

<sup>11)</sup> Vö. *Linguistique Balkanique*, Paris, 1930.

a magyarba; az erdélyi románban viszont *parip* aránylag kis területen élő, fiatal hungarizmus.

Egészen sajátos a görög befolyás jelentősége román vonatkozásban. A Balkánra szakadt román nyelvjárások javarésze ma görög nyelvterületbe van beágyazva: ezért az aruménban (macedo-románban) valósággal hemzsegnak az újjörög jövevényszavak. Az északi románság azonban korán kikerült a közvetlen görög befolyás sugárzási köréből s ezért ebbe a XV. századig elsősorban szláv közvetítéssel hatoltak be bizonyos graecismuskok. A XVII., de különösen a XVIII. században a helyzet megváltozott: a fanarióta-uralom görög művelődése közvetlen újjörög-román nyelvi érintkezést eredményezett s ennek következtében mintegy 1400–1500 friss görög jövevényszó hatolt be a román nyelvbe. Ezeknek javarésze azonban valósággal divatszónak bizonyult: a mai román nyelvben alig 100 efféle fanarióta-elem él s ezeknek legnagyobb része is csupán az ókiráltság városi nyelvben, főleg Bukarestben ismeretes. Erdélybe a XVIII. század görög elemei alig jutottak el: a legelső erdélyi román filologusok egyikének, Klein Sámuelnek 1801-ben befejezett román-latin szótára ezek közül egyet sem ismer!<sup>12)</sup> Az egészséges román nyelvérzéknek e késői görög hullámmal szemben tanúsított ellenállása mindenesetre a nemzet nyelvi ösztönének elevevességére vall.

A görög hatásnál jóval bonyolultabb kérdéseket vet fel a mediterrán besugárzásnak másik ága, a *latin befolyás*. Ez természetesen elsősorban a nyugati egyházhoz tartozó népeknél érvényesült: még egyháziasabb jellegű, mint a görög befolyás. *Templom*, *angyal*, *paradicsom*, *Krisztus* (régén *Kristus*), *káptalan*, *klastrom*, *virtus* stb. mind régi latin szavaink közé tartozik. A latin s-nek magyarországi *š* ejtése megvan horvát és román területen (vö. *plebanus* > magyar *plébános*, zágrábvid. horvát *plebanuš*, móc *plibanűš*), sőt szórványosan sok más szláv nyelvben is (még az oroszban is *škola* használatos, talán a lengyel *szkola* hatására!). Rendkívül szoros egyezéseket tapasztalunk a lengyel és a magyar nyelv latin elemei közt is: a középkori kolostori kertészkedés emlékeire vallanak az olyan szavak, mint *liliom* (lengyel *lelija*), *rózsa* (l. *róza*), *ruta* (l. *rula*), *egres* (l. *agrest*), *levestikom*, *léstyán* (l. *lubszczyk*), *csombor* (l. *cząbr*) stb. *Klastrom*, *kámsza*, *csuklya*, *zsoltár* lengyel megfelelői *klaszter*, *komża*, *kukta*, *zoltar*, tehát a magyar nyelv latin jövevényszavai szinte kivétel nélkül beleilleszkednek a latin nyelv keleteurópai kisugárzásának nagy rendszerébe. Szinte minden latin szó magyar megfelelője mellé állítható ugyanannak a szónak horvát, szlovén, cseh, lengyel stb. mása is. A XVIII. századig teljes egészében ortodox románsághoz latin elemek elsősorban magyar közvetítéssel jutottak el; magyar mintára honosodott meg latin igéknek *-álui* képzővel való átvétele is (*correspondeo* > magyar *korrespondál* > erdélyi román *core pondălui*, de a Kárpátokon túl görögösen *κορεσπονδιαρω* s ebből *corespondarisi*).

A harmadik külső hatásnyalábnak, a *nyugati befolyásnak* egyes részei a latin hatással együtt haladnak, sőt szorosan a mediterrán kisugárzásba kapcsolódnak. *Bárka* szavunkról pl. Bárczi Géza „Magyar Szófejtő Szótárában” ezt olvassuk: „közép- és nyugateurópai vándorszó, a m.-ban vagy a középlatin *barca*, vagy az olasz *barca* átvétele”. Már a tatárjárás évében felbukkanó *gálya* szavunk szintén egyaránt lehet az olasz vagy latin *galea* átvétele. *Pálya* (ol. *pallio*), *paizs* (o. *paves[e]*),

<sup>12)</sup> Kiadta 1944-ben Gáldi László: Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum.

*pallos* (o. *paloscio*) viszont kétségtelenül az olaszos lovagjátékok emléke: első nyomaik a XIV. században, az Anjou-korban bukkannak fel. Rendkívül fontosak régi francia (wallon) elemeink is, mint *furmint* (fourmint), *kilincs* (clinche), *lakat* (loquet), *csemelet* (chamelot), *botos* (bottes) stb. Ezek közül egyiket-másikat mi közvetítettünk a románság felé (pl. *lacát*), Párizs szavunk pedig bő megfelelésre talál a szlávtság körében is (vö. orosz *Pariž*, stb.). A magyar nyelv régi neolatin elemeihez hasonló gazdagságot csak a humanista hatásokkal telt lengyel nyelv mutat: itt még a sok-sok latin származású ige is (*korumpowac*, *ponderowac*, *moderowac*) szorosan összeolvad az olasz eredetű igékkel (*sforcowac*, *palesowac*), sőt már a XVI. sz.-ban akad *sztafirowac* is (vö. magyar *kistafigrozni*!). A lengyelben hemzsegnek az olasz szalonszavak, mint *inamorat*, *dzelośja*, *becco cornuto* stb. A román nyelvbe olasz elemek igen sokáig csupán közvetve, lengyel, magyar, délszláv és újböög szűrön át kerültek (pl. *pavese* > lengyel *paweza* > román *pavăză*); közvetlen olasz jövevények a románban — jórészt irodalmi úton — csupán a XIX. században honosodtak meg (pl. *stradă* a régi szláv eredetű *ulitā*, helyett, *piață* a török *maidan* helyett). Ugyancsak újkeletű jelenség a művelt román szókincs elfranciásodása, annak ellenére, hogy a francia szavakat rendszerint hangzásilag először — olaszossá kell tenni, mert csak így illeszkedhetnek bele az olaszhoz jobban hasonlító román nyelv hangrendszerébe. A mai román szókészletnek közel 30%-a francia eredetű szavakból áll: ezek azonban, mint mondtuk, sokszor olasz-latin végződéssel szerepelnek (pl. *aversion* ~ román *aversiune*, *communication* ~ *comunicațiune*, *comunicație*). Számos francia-latin kultúrshó került át a románba orosz közvetítéssel is: ezekről azonban egyelőre megbízható részlettanulmánnyal nem rendelkezünk. Annyi bizonyos, hogy a francia jövevénytshók páratlan elterjedése Délkeleteurópában nemcsak a franciaróman kapcsolatokkal, hanem a XVIII. századi shókészlet erős franciáságával is magyarázandó. A magyarba és a lengyelbe is ekkor került át a legtöbb francia elem. A jelentéstani fejlődés sokszor igen érdekes: ezek a dunatáji francia elemek ugyanis nem egyszer mást jelentenek, mint az irodalmi franciában. A magyar *plümó* a. m. 'dunya', a francia *plumeau* viszont — 'tollseprű'. Jellegzetes keleteurópai vonás a lengyelben is meglévő *farmazon* 'szabadkőműves' shónak 'varázsló, bűvész, gonosz ember, shélhámos' jelentéssel való felruházása, amint azt orosz és román területen látjuk; a hajdani magyar *garabonciás* diák is efféle viszonyban áll a középkori *necromanteiá*-val (vö. olasz *gramanza*).

A nyugati hatások körébe kell soroznunk a német befolyást is. Ennek köre szintén elsősorban a nyugati kereszténységhez tartozó népeknél érvényesül, bár kétségtelenül szívtak fel igen régi germán hatásokat a szláv nyelvek is. Nincsenek viszont régi germán elemek román területen; a shász jövevénytshavak terjedési ereje általában igen csekély. A német befolyást nálunk régebben sokszor túlbecsülték; újabban több, régen németnek hitt szavunknak bebizonyosodott magyar eredete (*határ*, *föld*). Mindenesetre német *herceg*, *polgár*, *címer*, *céh*, *farsang*, *torony*, *kehely*, *példa*, *bitang*, *suszter*, *kifli*, *virsli*, stb., továbbá rengeteg mesterségtshó, amely többnyire átment más szomszédnyelvekbe is. *Herceg* szavunk, ebben a magyaros alakban, az első havaselvi vajdák címében is szerepel. A magyar nyelv német elemei többnyire bajor-osztrák eredetűek, akárcsak a szlovén, a horvát vagy a cseh nyelv német jövevénytshavai. Északabbról származnak a lengyel nyelv német elemei, amelyek közül nem egy (pl. *jormark* > *Jahrmarkt*) a románba és az oroszba is be-



hatolt. Sajátosan lengyel azonban *gbicie* 'districtus' (Gebiet) vagy *lejtuch* (Leichtentuch); az olyan szavaknak viszont, mint *talerz* (Teller, tagliere), *alkierz* (Erker), *konszacht* (Kundschaft) közismert magyar megfelelői *tányér*, *erkély*, *kuncsaft*, stb.

Mindezek centripetális, Kelet-Középeurópa felé keletről, délről és nyugatról áradó hatások voltak. Rendkívül bonyolódott és sokirányú azonban a táj földrajzi keretei közt hullámozó *centrifugális* sugárzás is. Ezzel kapcsolatban csupán két nagy problémakört érintünk: a magyar-szláv nyelvviszonyt, valamint a román nyelvnek a környező nyelvekkel való kapcsolatait. Egyes olyan érintkezésekre, amelyek két szláv nyelv között (pl cseh és szlovák, szerb és orosz stb.) játszódtak le, a nyelvújítási törekvésekkel és az irodalmi nyelvek kialakulásával kapcsolatban fogunk röviden utalni.

A magyar-szláv nyelvi érintkezésekről a legfrissebb tanulmány Kniezsa István tollából származik (1942). Szerinte, amint az egyébként is természetes, a kérdésnek két arca van: egyrészt vannak szláv elemek a magyarban, másrészt bőségesen találunk magyar elemeket a szláv nyelvekben is. A Kárpát-medence új kultúrkörnyezetébe érkezett magyar nép az itt lakó szlávoktól vett át igen sok olyan növény- és állatnevet, mint *bodza*, *cseresznye*, *barack*, *bab*, *lencse*, *répa*, *uborka*; *medve*, *hőrcsög*, *csíz*, *galamb*, *gerlice*, *csuka*, *kárász*, *márna*, *halikra* stb. A földművelés szláv elemeire utal *rozs*, *zab*, *repce*, *gabona*, *mesgye*, *parlag*, *ugar*, *asztag*, *kender*, *len*. A szénagyűjtés terminológiája szintén nagyrészt szláv eredetű, vö. *széna*, *kasza*, *gereblye*, *abrak*, stb. Az ökörfogat berendezését is a szlávoktól vette át a magyarság, mint az *iga* és *járom* szavainkból kitűnik. Egyes házrész-nevek (*ablak*, *pitvar*, *kamra*) a ház fogalmának tökéletesedésére vallanak. A ruházkodás terén szláv pl. *nadrág*, *kapca*, *szoknya*, a mesterség-szavak közül *takács*, *bodnár*, *mészáros*, *kádár*, *molnár*, valamint *abroncs*, *donga*, *kalapács*, stb. Sokszor szláv nevek vannak olyan iparágakban is, melyek már a honfoglaló magyarságnál virágoztak (*kovács*); e tény arra figyelmeztet, hogy távolról sem szabad minden esetben a szláv szóhoz tapadó *fo galom* meghonosodását is a szláv hatásnak tulajdonítanunk. Bizonyos, hogy sok esetben a régebbi finnugor vagy török eredetű elnevezés egyszerűen feledésbe ment. Mindezen szavaknál fontosabbak azonban a kereszténységre vonatkozó kifejezések: kétségtelenül keleti szláv pl. *kereszt*, viszont csakis nyugati, horvát eredetű lehet *apáca* (opatica < abbatissa). Szláv eredetű a hét napjainak elnevezése *szerdától szombatig*; *kedd* szavunk viszont a szláv *vtornikŭ* mása. Közös magyar és szláv szó a *karácsony* neve; megvan az oroszban és a románban is, de eredete homályos. Mindenesetre e keresztény terminológiára nézve kétségtelen, hogy „a kifejezések egy része (*kereszt*, *érsek*) határozottan görög szertartású szláv nyelvekből származik, míg a másik része latin szertartású délnyugati szláv nyelvekre (szlovén, horvát) mutat, viszont egy olyan sincs, amelyik cseh eredet mellett szólna“ (Kniezsa I.).

A társadalmi és állami élet terén feltűnő a szentistváni állam karoling-szervezetének erősen szlávos terminológiája. Az állam fejének neve *király* (*kralj*, Nagy Károly nevének szláv alakja), az ország váruadalmakra, megyékre (*medja*) oszlik, a várak élén *ispán* (*župan*) áll. A vár népei közt udvarnokok (*dvornikŭ*) voltak; felettük a *nádorispán* (*nadvorjspan*) állt. A királyi udvar egyéb tisztjei (*čest*) közül szláv nevű a *tárnokmester* (*tovarnikŭ*) és az *asztalnok* (*stolnikŭ*). Szláv eredetű jogi műszavak *poroszló*, *perel*, *patvar*, *pecsét*: ugyancsak szláv *pénz* szavunk is.

A magyar köznyelvben kb. 750 szláv eredetű szót találunk ma is; egyes nyelvjárásokban persze ezeknél jóval több használatos.

Természetesen mindezen elemek nem egyazon szláv nyelvből származtak, de a szláv nyelvek közt oly nagy a hasonlóság, hogy csak ritkán tudunk különbséget tenni a pontos eredet szempontjából. Mindenesetre — hangtani okokból — bolgár eredetű *mesgye*, *mostoha*, *rozsa* szavunk, viszont szerb jellegű *gatya*, *parittyá*, *kótyavetye*; elterjedése miatt szlovák az újabb keletű *pesztonka*; sajnos azonban egyelőre etymologiai szótárainkban hemzsegnék az olyan cikkek, mint pl. a következő: *Bab* „valamely szláv nyelvből: *bobů*, megfelelői egyházi szláv, bulgár, szerb-horvát, szlovén, cseh, szlovák, lengyel, orosz, kisorosz területen“ (Bárczi G.).

Közvetlenül a magyar nyelv szláv elemeinek tárgyalása után kívánczik a románnak, Keletközépeurópa másik nagy, nem-szláv nyelvének hasonló vizsgálata. A román nyelvben levő szláv elemek szétválasztása valamivel előrehaladottabb: mintegy 10.45% egyházi ószláv eredetű szón kívül nagyjából két százalék a szerb elemek száma; emellett 1,25% bolgár elemet is találunk s körülbelül 1%-nyi (250) orosz és rutén jövevényszót. Lengyel szó viszont csak körülbelül 80 van (0,32%); cseh, szlovák és szlovén szavak a románig általában nem igen hatoltak. Legerősebb a délszláv hatás, amely a román alaktani rendszerben is bizonyos nyomokat hagyott (többesszámképzés, vocativus o-ja stb.). Bőségesen akadnak sokszor görög eredetű egyházi szavak (*catape-teasmă* 'oltárfal', *patrafir* 'stóla', *protopop'esperes*, 'odăjdii' 'miseruha', *vlădică* 'püspök'), politikai és jogi kifejezések (*crai* 'király', *vodă* 'vajda', *vornic* 'helytartó', *ispravnic* 'intéző', *pravilă* 'törvénykönyv' *baștină* 'örökbirtok'), stb. Északi-szláv (lengyel, orosz) elemek *bolniță* 'kórház', *buhai* 'bika', *'cuhnie* 'konyha', stb. A román nyelvterületen a szláv hatás általában oly jelentős, hogy sok tekintetben a nyugatabbra levő nyelvek latin szókészletére emlékeztet. A két egymásnak megfelelő hatáshullám közt egyes esetekben igen érdekes összefonódás (valóságos syncretismus) keletkezhet. Így például kétségtelen, hogy *diák*, *deák* szavunk, akárcsak a román *diac* az egyházi ószláv *diakŭ* átvétele, amely viszont a görög *δίακονος* (*diakonos*) alapszóból származik. Jelentéstanilag szláv jellegű marad e szó mindaddig, amíg jelentése: 1. 'diaconus', 2. 'titkár, íródiák', 3. 'egyházi, esetleg világi énekmondó'. Mihelyt azonban a *diák*, *diac* szó 'tanuló', sőt egyenesen 'Latinus' jelentéssel bukkan fel, már a nyugati kultúrkör hatásáról van szó: a horvátban *dijak* 'Latinus, studiosus', a szlovénben *deak* 'latinus' a magyarországi románban pedig *diecește* már a XVII. században a. m. 'latine'. E kultúrkör latin-szláv syncretismusa behatott az oszmán-törökbe is, ahol *dijak* 'Latinus', *dijakče* pedig 'latine'. Az északnyugati szláv nyelvekben viszont (talán a velencei s általában északolasz *zago* nyomán) másféle alakokat találunk, vö. lengyel *zak*, cseh *žák*, tót *žiak*, stb.

Hasonló összeütközések más nyelvi hatások közt is előfordulnak. *Št. Mladenov* figyelmeztet arra, hogy a bolgárban egy török közvetítéssel meghonosodott perzsa szó, t. t. *chub* nyomán igen gyakori *chubav* 'szép, jó' jelentésben. Származékai *chubost* és *chubavină* 'szépség'; csupán az irodalmi nyelvben van *krasotă* annak ellenére, hogy *krásni*, *krásno* feltétlenül népnyelvi szó. *Krasávica* viszont nyilvánvaló oroszos kifejezés: „ein grober Russizismus“, ahogyan *Mladenov* mondja, bár tudjuk, hogy a modern bolgár irodalmi nyelv efféle oroszos szólások nélkül szinte elképzelhetetlen.

Kétségtelen azonban, hogy nemcsak a szlávság gyakorolt igen mély hatást a táj nem-szláv nyelveire, hanem ellenkező irányban is élénk sugárzás indult meg már a középkor folyamán. Mindazok a népek, amelyek a magyar állam keretei közt éltek — tehát nemcsak a szlávok, hanem a románok is —, beleilleszkedtek abba a társadalmi, gazdasági és egyházi keretbe, amelyet a magyarság alakított ki s így ezeknél a magyar intézmények nevei is elterjedtek. Horvát vonatkozásban a Kulpáig magyar elemek játsszák ugyan azt a kulturális szerepet, amely ettől a vonaltól délre a Dalmácia felől beáramló olasz elemeknek tulajdonítható: olyan kettőségnek vagyunk itt tanúi, aminőt a Déli és Keleti Kárpátok külső és belső lejtőjén tapasztaltunk, az erdélyi latin-magyar és az ókirálysági görög-török elemekkel kapcsolatban. A zágrábvidéki horvát nyelvben számos olyan szó élt századokon át, mint *orsag*, *naderšpan*, *kinčtarto*, *lovasmešter*, *tarnikmešter*, *tolnačnik* (tanácsnok), *fember* (főember), *rovaš*, *biršag*. A hadsereg terminológiája is erősen magyaros jellegű volt, amint azt a *šereg*, *tabor*, *šipuš*, *trombetaš*, *šator*, *šišak*, *harcovati*, *hadnadj* szavak bizonyítják. A zágrábi püspökséget Szent László alapította; ennek megfelelően magyar eredetű egyházi szavak a horvátban *remeta*, *žoltar*, *aldov*, *aldovati*, *valuvati*. Igen sok az olyan, magyaros ízü latin szó is, mint *vikariuš*, *artikuluš*, *tituluš*, *cintorom* stb. A Kulpán túli horvátoknál is él *rusag*, *kotar*, *alduvati*; *kip* szavunk horvát(-szerb) közvetítéssel még az albánban is behatolt. Természetesen mindenütt megvan *varoš* szavunk, amely az albánban, sőt a török nyelvben is használatos. Mindezen szavak valósággal egybeforrtak a régi, magyaros jellegű horvát helyesírással; csak a Gáj-féle reform, amely irodalmi nyelvvé nem a zágrábvidékit, hanem a raguzait avatta, s helyesírását cseh mintára alkotta meg, sülyesztette egyszerre nyelvjárási elemmé e fontos történelmi emlékeket.

Ugyancsak elsősorban nyelvjárási magyar elemeket találunk szerb területen; a délhercegovinai népnyelven alapuló irodalmi nyelv a magyar hatástól távolabb áll. *Solgabirov*, *varmedja*, *vašar*, *eškut*, *birov*, *mertik*, *sabov*, *hajoš*, *alas* 'halász', *alov* 'háló' mind magyar eredetűek. Persze itt is gazdag a katonai műszókincs, mint azt *adnadj*, *bakanča*, *čatlov* stb. bizonyítja. A magyarországi szlovén nyelvjárások magyar eredetű szókinccse általában véve a horvátéval egyezik; a már idézett szavakon kívül említjük meg az olyanokat, mint *kocsüj*, *kocsijás*, *rudas*, *kontár* (kantár), *hám*, *mertük*, *santavi* (sánta) stb.

A cseh nyelvre gyakorolt magyar hatás nem jelentős: néhány katonai kifejezés (*tábor*, *husár*, *dolmán*, *bozygán*) a XVI—XVII. századi válásháborúk során került a cseh nyelvbe. Ugyancsak elsősorban katonai szavakat találunk a lengyelben (*katona*, *husarz*, *forgo*, *czako*, *szyszak*, *doloman*, *bekiesza* (a. m. *bekecs*), *paiz*); egyik-másik az oroszba is eljutott (*šišak*). Annál gazdagabb a szlovák és a ruszin nyelv magyar szókinccse. Az egész szlovák területen ismeretes *gazda*, *o(l)domáš*, *rováš*, *bantovat'*, *chotár*, *chyr*, *d'engl'avy*, *bet'ah* 'betegség', *čarovat'* 'cserél'; csak a keleti szlovákban él *alč* 'ács', *bañas* 'bányász', *juhas*, *kondas*, *kertis* 'kertész', *biztatovac*, stb. A ruszin nyelvnek, sajnos, mindmáig feldolgozatlan magyar elemei közül említendő *bireš*, *sarsam*, *napsam*, *d'alou*, *čiga*, *kančou* stb.

Mind e hatásterületeket tökéletesen kiegészítik a román nyelv magyar elemei: nemcsak Erdélyben, hanem a Kárpátokon túl is használatos 100—150 szó; Erdélyben, különösen pedig annak északnyugati ré-



szén több mint 1000 magyar eredetű szóval is számolhatunk. Már középkori moldvai bolgár oklevelekben közönségesek az olyan szavak, min' *hitleanstvo* (hűtlenség) és *bantovati*: mai, román irodalmi nyelvi megfelelőik *vicleşug* és *bântui*. A. Rosetti legújabb összeállítása szerint a legközönségesebb magyar elemek *alcăţui* 'alkotni', *aldămas* 'áldomás', *altoi* 'oltani', *bănat* 'bánat', *bardă* 'bárd', *bir* 'bér, adó', *cheltui* 'költetni', *chezăsie* 'kezesség', *chin* 'kin', *făgădui* 'fogadni', *fel* 'féle', *ferăstrău* 'fűrész', *gând* 'gondolat', *gingaş*, 'gyenge, gyöngéd', *neam* 'nem, nemzet', *pilda* 'példa', *şir* 'sor' stb. Igen érdekes, hogy a legtöbb magyar elem a románban olyan szó, amely valamely szláv nyelvbe is behatolt. A Knieszsa-idézte ruszin szavakhoz igen sok esetben odairható a román megfelelés is:

| Magyar    | Ruszin     | Román                |
|-----------|------------|----------------------|
| kocsis    | kočiš      | cociş <sup>13)</sup> |
| mesterség | mesterşig  | meşteşug             |
| béres     | bireş      | biriş                |
| szerszám  | sarsam     | sărsam               |
| gyalu     | d'alou     | gilău                |
| kancsó    | kančou     | canceu               |
| bízni     | bizuvati   | bizui                |
| becsülni  | bičaluvati | biciului             |
| engedni   | engedovati | îngădui              |
| menteni   | mentovati  | măntui               |

Hasonló összeállítás szinte minden szláv nyelvre készíthető. Azokhoz a horvát elemekhez, amelyeket *Hadrovics László* XVII—XVIII. századi horvát emlékekből gyűjtött össze,<sup>14)</sup> szintén könnyen idézhetők román párhuzamok:

| Magyar | Horvát                 | Román       |
|--------|------------------------|-------------|
| akó    | akov                   | acău        |
| áldani | aldovati               | aldui       |
| ásó    | ašov (vö. szerb aršov) | aşău, arşău |
| biró   | birov                  | birău       |
| cipó   | cipov                  | ţipău       |
| gomb   | gumb                   | bumb        |
| hordó  | hardov                 | hărdău      |
| hintó  | hintov                 | hinteu      |
| hegedű | egede                  | higheghe    |
| szabó  | sabol                  | sabău       |

Természetesen a felsorolt magyar elemek mindegyikéhez tudnánk egész sereg egyéb nyelvi átvételt is idézni. *Aldovati* mellé odakínálkozik a szlovén és horvát *aldov* 'áldozat', a magyarországi bolgár *alduv*, a hazai szlovén *aldovnik*, a stiriai szlovén *aldovati*, a román *aldaş*, nem beszélve *áldomás* szavunk átvételeiről: a már idézett szlovák *o(l)domáš*-on kívül idetartozik a ruszin *odomaš*, a román *aldămaş*, a

<sup>13)</sup> Az irodalmi nyelvben *vizitiu*-vezető!

<sup>14)</sup> Vö. *Hadrovics L.*: A horvátban levő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái. *Melich-Emlékkönyv*, Bp. 1942, 104 kk.

szlovén *aldomaš*, a szerb-horvát *aldomašće*, a ça-horvát *aldomašnik* 'poroszló' stb. Vagy ez a szó: *bunda* változatlan hangalakban él cseh-szlovák, ruszin, román, bolgár, szerb, horvát és szlovén területen. S említsük-e, hogy *kocsi* szavunk minden európai nyelvbe behatolt s hogy *szállás* szavunk nemcsak a lengyelben és oroszban, de orosz közvetítés révén a votjákban is használatos?

A román hatás elsősorban a pásztorélet szavaival kapcsolatos: a tipikusan „oláh“ pásztorkodást a középkori „*ius valachicum*“ birtokosai ismertették meg Keletközépeurópával. A lengyelben megvan pl. *bryndza* (román *brânză*) 'turó', *mierenda* (r. *merindă*) 'elemózsia', *fujarka* (r. *fluer*) 'furulya', *czaban* (r. *cioban*) 'pásztor, csobán'; a lgtöbb irodalmi vagy tájszóként a magyarban is él, nemkülönben minden balkáni nyelvben, sőt a csehben és szlovákban is. A régi lengyel-moldvai kapcsolatokra utal viszont *galbin* (dukat) 'aranydukát' (vö. román *galben* 'sárga'), *kurtian* (curtean) 'udvaronc', *kalarasz* (călăraș) 'lovás' stb. Igen sok román elem van a ruszinban, sőt lehetséges, hogy egyes magyar elemek is a kis-oroszban román közvetítéssel terjedtek el.

Az elmondottak azonban még távolról sem ölelik fel a nyelvi hatások legfontosabb lehetőségeit. Szólnunk kell még a kölcsönszavaknak az ú. n. „tükörszavakhoz“ való viszonyáról is. E tükörszavak (*calque*, Lehnübersetzung) ugyanis Keletközépeurópa minden nyelvében sokszor azonos szemlélet hordozói; a különbség csupán az, hogy a tükörszavak esetében a fogalmi tartalmat az egyes nemzeti nyelvekre lefordították.<sup>15)</sup>

*Unbegaun* helyesen lát a *calque*-ban elsősorban középeurópai jelenséget: valóban e nyelvi módszer főleg a német nyelvterületen, valamint az ahhoz szorosabban simuló vidékeken virágzott. Eszerint a szláv nyelvek két nagy csoportra oszlanak: a horvát, a szlovén, a cseh, a szlovák inkább a — sokszor németes — tükörszó felé hajlik, viszont a lengyel, az orosz, a szerb és a bolgár inkább a kölcsönszavakat kedveli. E megoszlás határozza meg a táj nem-szláv nyelveinek orientációját is: a magyar nyelv inkább az első, a román viszont inkább a második csoport sajátosságait mutatja. Így keletkeznek azután olyan kettőségek, mint például az „állomás“ fogalmának kétféle kifejezése: az első csoportot a német *Bahnhof* mintájára alakult magyar *pályaudvar* s a horvát *kolodvor* képviseli, a másodikat viszont a szerb *stanica*, a bolgár *stancia*, a román *gară* stb. Így áll szemben a román, bolgár, szerb, orosz, stb. *sekretar* szóval a horvát *tajnik*, a cseh *tajemník*, s a magyar *titkár* (régén *titoknok*); ezért lehet a német *Ausflug*-ot csehre *výlet*, horvátira *izlet* alakban szószerint lefordítani; ezért lesz a *Zündhölzchen* a horvátban *palidrvce*, a magyarban *gyufa*, de a szerbben *mašina*, s ezért terjednek az olyan kifejezésbeli germanizmusok, mint *das Bett hüten* mintájára a cseh *hlídati lůzko* stb. Különösen tele van németes tükörszavakkal a szlovén, vö. *starši* ~ *Eltern*, *obisk* ~ *Besuch*, *leži na roki* ~ *es liegt auf der Hand*, stb. Sokszor persze a szemlélet annyira magától értetődő, hogy a tükörszó szinte fel sem tűnik: így kerül szembe a *facteur*-típusú önálló szavakkal a *Briefträger* mintájára keletkezett lengyel *listonosz* s a magyar

<sup>15)</sup> Ezért tehetette egy cseh nyelvész, *Boris Unbegaun* a következő fontos megállapítást: „On parle depuis longtemps de la communauté linguistique du monde balkanique, une communauté qui s'affirme par des traits généraux du vocabulaire et de syntaxe, voire de morphologie. Mais, si l'on attache quelque jour à déterminer une pareille communauté de l'Europe Centrale, c'est le procédé de *calque* qui en sera l'indice le plus caractéristique“ (*Revue des Études Slaves*, XII, 48).

levélhordó vagy az orosz *pisbmonosec* (a régebbi *počtalion* helyett). Persze vannak a német kultúrkörnél sokkal messzebből jövő calque-ok is: szláv vonatkozásban ilyenek az egyházi nyelv görög eredetű tükörszavai (pl. *ευχαριστος* ~ orosz *blagodarnyi*, stb.) Olykor megesik, hogy egy-egy szláv eredetű tükörszó magyar és román területen egyaránt fellelhető (pl. a magyar *világ* és a román *lume* nemcsak 'lumen', de 'mundus, Welt' értelemben is él, a szláv *světŭ* kettős jelentése nyomán). A balkáni nyelvekben közönségesek a török eredetű tükörszavak és tükörkifejezések, pl. a dohányt itt nem szívják, hanem „isszák“ (*pija tutun*), a török *tütün içmek* mintájára. Olykor, a török hódoltság emlékére, magyar és román területen is akadnak efféle keleties kifejezések, pl. *nyelvet fogni*, a. m. 'a kémet ártalmatlanná tenni' (románul *a prinde o limbă*).

Ne gondoljuk azonban, hogy a tükörszavak és a kölcsönszavak közti választás — Keletközépeurópa „németes“ és „franciás“ orientációjának e nagy teherpróbája — teljesen a természetes nyelvfejlődés keretén belül zajlott le, a népnyelv szinte öntudatlan mélységeiben! Távolról sem, hiszen e válaszütra a dunai táj nyelvei többnyire akkor kerültek, amikor már mindenütt felvetődött a rendszeres nyelvművelésnek, a nemzeti nyelv pallérozásának gondolata. Ezzel eljutottunk egy újabb s jelen tanulmányunkat lezáró problémához: a keletközépeurópai nyelvújítási törekvésekhez.

Nyelvújítás nemcsak a XVIII. és XIX. század fordulóján volt, hanem minden olyan korban, amikor a nyelvi eszközök bizonyos gondolati tartalmak kifejezésére elégtelennek bizonyultak. Nyelvújításhoz, tudatos nyelvalkotáshoz Keletközépeurópa tollforgatóinak különösen két döntő pillanatban kellett folyamodniuk: egyrészt akkor, amikor valamely nemzeti nyelvet a merőben szóbeli használatból egyszerre írott nyelvvé formáltak, esetleg azért, hogy a korszerű eszmei tartalmat az írott szó erejével is hirdessék (pl. a reformáció korában), másrészt pedig akkor, amikor valamely nemzeti nyelvet meg kellett szabadítani egy addig túlsúlyban levő idegen nyelv elhatalmasodásától. A dunai táj fejlődésében mindkét lehetőségre bőven kínálkozott alkalom. Szinte kivétel nélkül azt látjuk — nemcsak a középkorban, de sok helyütt a XVII—XVIII. századig is — hogy a népi idiómák helyett az írott nyelv vagy a népi idiómától merőben idegen importált kultúrnyelv (pl. a latin) vagy a népnyelvvvel rokon, de annál sokkal archaikusabb szakrális nyelv (pl. az egyházi szláv). Még szerencsésebb volt az olyan eset, amikor az írásbeliség nyelve a nép nyelvéhez aránylag közel esett: a szlovákoknál például 1588-tól egészen A. Bernolák koráig, tehát a XVIII. és XIX. század fordulójáig a králicei biblia cseh nyelve volt az irodalmi nyelv. Délen viszont a szerbek egy ideig a szerb színezetű egyházi szlávot, illetve közép-bolgárt használták, majd — orosz kapcsolataik megerősödésével — a XVIII. században felvirágzott oroszos irodalmi nyelvük, amelynek uralmát csupán Karadžić Vuk és Dositei Obradović törték meg.

Erős ingadozás volt soká az irodalmi nyelvvé emelhető nyelvjárássok terén is: horvát vonatkozásban aránylag igen későn, L. Gáj kezdeményezésére lett irodalmi nyelvvé a raguzai nyelvjárás s a Bernolák használta nyugati szlovák irodalmi nyelvet csak a XIX. század közepén szorította háttérbe Štúrček középszlovák nyelvhasználat. A románoknál is a XVI. és XVII. században Máramaros és a Bánság először bizonyos nyelvi különállásra törekedtek s csak az 1648-i gyulafehérvári biblia mondta ki először valamennyi románlakta vidék nyelvi egységének szükségességét, a közérthetőség jegyében. Ekkortól Erdély írói engedtek



volna a Kárpátokon túli irodalmi nyelv prioritásának, ha azt egyáltalában ismerték volna. Hiába volt azonban előttük élő mintaként az 1688-i bukaresti biblia havaselvi nyelvhasználata, abból mégsem tudtak eleven mintát kovácsolni a felvilágosodás korának erdélyi nyelvújítása számára. Így történt azután, hogy Erdélyben a román nyelvújítás elsősorban a XVIII. századi magyaros ízü latin jövevényszavakra támaszkodott: ezeket próbálta magyaros vonásaiktól valamiképen megfosztani s így a román nyelv rendszerébe jobban beleilleszteni.<sup>10)</sup> E törekvésekből nőtt ki az ú. n. latinos triász erdélyi nyelvújítása, amelynek első elméletirója a bán-sági születésű *Paul Iorgovici*, Budán megjelent Vaugelas-i című munkájával: „Megjegyzések a román nyelvről” (1799). Az erdélyi nyelvújítás tehát egy holt nyelvhez, a latinhoz próbálta a román írott nyelvet visszavezetni s természetes, hogy e kísérlet sok nehézséggel, sok erőltettséggel járt együtt. A havaselvi nyelvújítók, élükön *I. Heliade-Rădulescu*-val, gyakorlatibb gondolkozásuak voltak: a román irodalmi nyelv kialakításához szükséges új szavakat elsősorban abból a *neolatin*, tehát olasz és francia szóanyagból igyekeztek kiválogatni, amelynek egyes elemeit hozzájuk már a XVIII. századi újjörög hatás eljuttatta. Az élő nyelv jogai a XIX. században teljes győzelmet arattak: az erdélyi tudósok latinosító kísérletei kudarcba fulladtak, s századvégi unokáik már elvben tökéletesen elfogadták a franciás bukaresti nyelvhasználatnak minden román tájra egyaránt kötelező normáját.

Egészen más irányt vett a magyar nyelvújítás: mivel törekvéseihez — ellentétben a román ábrándokkal — erős purista előítéletek is tapadtak, a nyelv megújulását nálunk nem külső források felhasználásával, hanem a nyelvben rejlő erő és lehetőségek kihasználásával próbálták megvalósítani. Felelevenítették régi szavakat (*terem*), közkeletűvé tettek kevésbé ismert tájszavakat (*iker*), termékennyé tettek holt képzőket s rövidebbé, hangzatosabbá próbáltak faragni hosszúranyúlt származékszavainkat. Mindeme törekvéseikben önkényesen, de sokszor igen szerencsésen jártak el: manapság már el se lehetnénk oly szavak nélkül, mint *séta*, *taps* (Sándor I.), *mosoly*, *magány* (Verseghy F.), *szótag*, *névszó* (Benyák B.), *diadal* (Baróti Szabó D.), *tudat*, *mondat* (Barcafalvi Szabó Dávid), *könnyelmű*, *árny*, *szellem* (Kazinczy F.), *esély*, *fölny* (Jósika M.), *Őn* (Széchenyi I.), stb. Sok nyelvújítási szónak persze idegen mintája volt: az *-onc*, *-önc* képzőt a *-ling* magyarítására használták s az *élc* szó végére — csattanónak! — azért kellett a *c* hang, mert a német *Witz* is *c*-re végződik! Természetes, hogy a nyelvújítók önkényes eljárását évtizedeken át keményen bírálták: az idő azonban művüket általában a kortársaknál kedvezőbben ítélte meg. Nyelvújítás nélkül ma nem volna modern magyar nyelv.

A nyelvművelés céljait Keletközépeurópa népeinél elsősorban nyelvtanok és szótárak szolgálták: abban a korban, amikor már a magyar nyelv kiművelésére és multjának feltárására megindult *Sajnovics*, *Révai*, *Gyarmathy*, *Kazinczy* és egész sor más nyelvész és irodalmár munkássága, a szerbeknél *Vuk*, a szlovákoknál *Bernolák*, majd később *Štúr*, a románoknál *Klein Sámuel*, *Šincai György* s a már említett *Iorgovici* indították meg a tudatos nyelvművelést. Klein és *Šincai* közös nyelvtana már 1780-ban napvilágot látott (*Elementa linguae Daco-Romanæ sive Valachicæ*); *Bernolák* szlovák nyelvtanával (*Grammatica*

<sup>10)</sup> Vö. Gáldi L.: Az erdélyi román nyelvújítás. Budapest, 1943.

slavica, 1790) inkább *Molnár-Piuariunak*, a nagyszebeni felvilágosult polihisztornak *Walachische Sprachlehre*-je esik egyidőbe (1788). Ugyancsak ekkortájt, 1781-ben indította meg *M. Pohl* szótára a szlovén nyelv tudatos gazdagítását; Bernolák szótára és az első jelentős román szótár, a „*Lexicon Budense*“ viszont egyazon évben, 1825-ben Budán látott napvilágot. Mindkettő négy nyelvű szótár lett, ezzel is jelképezvén a történeti Magyarország népeinek szoros egymásrautaltságát s mintegy megvetvén a mai dunatáji együttműködés szellemi alapjait.

A XIX. század minden keletközépeurópai népnél a nemzeti nyelv tudomány kialakulásának kora: mindenütt nagy szótári vállalkozások születnek s folytatódnak egyes esetekben egészen napjainkig. A Horvát Akadémia és a Román Akadémia szótárának, valamint a Magyar Etymológiai Szótárnak s az Akadémia Nagy Szótárának egyaránt ez a sorsa ... Mindenesetre azonban a XIX. századi nyelvművelés nagy alkotásai az olyan művek, mint *Czuczor-Fogarasi magyar*, *Gerov* bolgár, *Gebauer cseh*, *Pleteršnik* szlovén s *Laurian-Massim* román szótára. Ezzel párhuzamosan megindul a népnyelv s régi nyelv összegyűjtése is: korukhoz és a dunai táj általános fejlődéséhez viszonyítva *Szinnyei József* „*Magyar Tájszótára*“ és *Simonyi Zsigmond* „*Nyelvtörténeti Szótára*“, nemkülönben *Zolnai Gyula* „*Oklevélszótára*“ feltétlenül az élen haladnak. A nyelvek szerkezeti standardizálása terén a helyzet sokkal bonyolultabb: jó leíró nyelvtanok az egész tájon éppen oly nehezen születnek, mint komoly alapokon nyugvó történeti áttekintések. O. Densusianu-nak párját ritkító „*Histoire de la langue roumaine*“-je is (1900—1938) sajnos, befejezetlen maradt. Mindenesetre ennek ellenére is kétségtelen, hogy a XIX. század folyamán, nem annyira a nyelvtudósok buzgalma, mint az alkotó nyelvművészeknek, az íróknak példaadása révén, Keletközépeurópa minden nyelve korszerű irodalmi nyelvvé kristályosodott s levette a gyors nyelvújítás szülte mulandó ferdeségeket, többé-kevésbé visszatért ama népnyelvi alaprétteghez, amelynek állandó megtermékenyítő ereje nélkül e táj irodalmi nyelveinek fejlődése el sem képzelhető. Az egyes nyelvek belső ellentéteinek további kiküszöbölése, tájnyelvek és irodalmi nyelvek küzdelme természetesen napjainkban is tovább tart: éppen ez az eleven fejlődés vet élénk fényt az egyes népek nemzeti géniuszának ma is töretlen, életerős lobogására.

## FÜGGELEK.

Kelet-Európa nyelvvállapotának jellemzése végett érdekesnek véljük néhány adatot közölni ama statisztikák alapján, amelyeket A. Meillet „Les langues dans l'Europe Nouvelle“ (Paris, 1928) című műve számára L. Tesnière, a strassburgi francia egyetem előadója állított össze. Tesnière adatainak javarésze a 20-as évekre, első-sorban 1926 december 31-re vonatkozik.

### 1. Keletközép-Európa legfontosabb nyelvei

|                     | Teljes szám | Keletközép-Európában |                           |            |
|---------------------|-------------|----------------------|---------------------------|------------|
| Lengyel             | 23.177.253  | 20.742.989           | Magyar: Magyarország      | 7.499.404  |
| Román               | 13.739.474  | 13.573.646           | Románia                   | 1.362.319  |
| Német <sup>1)</sup> | —           | 11.920.373           | Csehszlovákia             | 801.161    |
| Magyar              | 10.194.555  | 10.187.923           | Jugoszlávia               | 512.909    |
| Szerb-horvát        | 9.327.001   | 9.139.996            | Ausztria                  | 12.134     |
| Cseh                | 7.275.420   | 7.217.988            |                           | 10.187.923 |
| Fehér-Orosz         | 6.621.278   | 6.582.460            | Szerb-horvát: Jugoszlávia | 9.011.677  |
| Bolgár              | 4.838.581   | 4.513.581            | Magyarország              | 80.154     |
| Jiddis              | —           | 3.319.118            | Ausztria                  | 43.440     |
| Szlovák             | 2.267.626   | 2.267.626            | Albánia                   | 4.645      |
| Szlovén             | 1.582.080   | 1.210.606            |                           | 9.139.996  |
| Albán               | 1.513.627   | 1.304.677            | Cseh: Csehszlovákia       | 7.100.928  |
|                     |             |                      | Ausztria                  | 75.954     |
|                     |             |                      | Lengyelország             | 34.209     |
|                     |             |                      | Magyarország              | 6.897      |
|                     |             |                      |                           | 7.217.988  |

1) A voltaképpen Németország leszámításával.

### 2. Az egyes nyelvek megoszlása országok szerint

|                        |            |                         |           |
|------------------------|------------|-------------------------|-----------|
| Lengyel: Lengyelország | 20.656.154 | Fehér-orsz: Oroszország | 4.926.000 |
| Csehszlovákia          | 84.203     | Lengyelország           | 1.656.460 |
| Ausztria               | 2.632      |                         | 6.582.460 |
|                        | 20.742.989 | Bolgár: Bulgária        | 4.277.270 |
| Román: Románia         | 13.186.550 | Románia                 | 261.985   |
| Jugoszlávia            | 239.232    | Jugoszlávia             | 74.326    |
| Bulgária               | 79.448     |                         | 4.513.681 |
| Magyarország           | 24.931     | Jiddis: Lengyelország   | 2.261.134 |
| Görögországi           |            | Románia                 | 802.795   |
| Macedo-románok         | 20.000     | Csehszlovákia           | 195.862   |
| Csehszlovákia          | 12.553     | Magyarország            | 58.700    |
| Szerbia                | 9.832      | Ausztria                | 627       |
| Isztrorománok          |            |                         | 3.319.118 |
| (olaszorsz.)           | 1.058      | Szlovák: Csehszlovákia  | 2.117.422 |
| Ausztria               | 42         | Magyarország            | 148.877   |
|                        | 13.573.646 | Ausztria                | 1.327     |
| Német: Ausztria        | 6.010.629  |                         | 2.267.626 |
| Csehszlovákia          | 3.255.212  | Szlovén: Jugoszlávia    | 1.112.614 |
| Lengyelország          | 983.523    | Ausztria                | 91.605    |
| Románia                | 593.831    | Magyarország            | 6.387     |
| Jugoszlávia            | 557.492    |                         | 1.210.606 |
| Magyarország           | 519.686    | Albán: Albánia          | 823.401   |
|                        | 11.920.373 | Jugoszlávia             | 479.610   |
|                        |            | Bulgária                | 1.666     |
|                        |            |                         | 1.304.677 |



### 3. Az egyes országok fontosabb nyelvei

|                             |            |                                  |            |
|-----------------------------|------------|----------------------------------|------------|
| <i>Ausztria:</i> Német      | 6 010 629  | <i>Lengyelország:</i> Lengyel    | 20.656.154 |
| Szlovén                     | 91.605     | Kisorosz                         | 4.435.930  |
| Cseh                        |            | Jiddis                           | 2.261.134  |
| (Morva)                     | 77.281     | Fehérorosz                       | 1.656.460  |
| Szlovák                     |            | Német                            | 983.523    |
| Szerb-horvát                | 43.440     | Kasub                            | 154.858    |
| Magyar                      | 12.134     | Litván                           | 76.694     |
| Olasz                       | 8.747      | Orosz                            | 62.814     |
| Lengyel                     | 2.632      | Cseh                             | 34.209     |
| Rutén                       | 1.314      | Cigány                           | 301        |
| Jiddis                      | 627        | Egyéb                            | 32.235     |
| Románia                     | 42         |                                  | 30.354.312 |
| Más nyelvek                 | 3923       |                                  |            |
| Ismeretlen                  | 2364       | <i>Albánia:</i> Albán            | 823.401    |
|                             | 6.254.738  | Cigány                           | 11.509     |
| <i>Csehszlovákia:</i> Cseh  | 7.100.928  | Szerb-horvát                     | 4.645      |
| Német                       | 3.255.212  | Spanyol-zsidó                    | 92         |
| Szlovák                     | 2.117.422  |                                  | 839.647    |
| Magyar                      | 801.161    |                                  |            |
| Kisorosz                    | 515.776    | <i>Bulgária:</i> Bolgár          | 4.277.270  |
| Jiddis                      | 195.862    | Török                            | 574.607    |
| Lengyel                     | 84.203     | Román                            | 79.448     |
| Román                       | 12.553     | Cigány                           | 65.150     |
| Cigány                      | 10.073     | Görög                            | 49.490     |
| Egyéb                       | 3.805      | Spanyol-zsidó                    | 44.375     |
|                             | 14.096.995 | Örmény                           | 11.750     |
| <i>Magyarország:</i> Magyar | 7.499.404  | Tatár                            | 4.705      |
| Német                       | 519.686    | Albán                            | 1.666      |
| Szlovák                     | 148.877    | Egyéb                            | 21.535     |
| Szerb-horvát                | 80.154     | Isml.                            | 18         |
| Jiddis                      | 58.700     |                                  | 5.130.014  |
| Román                       | 24.931     |                                  |            |
| Cigány                      | 7.310      | <i>Jugoszlávia:</i> Szerb-horvát | 9.011.677  |
| Cseh                        | 6.897      | Szlovén                          | 1.112.614  |
| Szlovén                     | 6.387      | Macedón                          | 627.897    |
| Kisorosz                    | 1.574      | Német                            | 557.492    |
| Egyéb                       | 19.646     | Magyar                           | 512.909    |
|                             | 8.373.566  | Albán                            | 479.610    |
| <i>Románia:</i> Román       | 13.186.550 | Román                            | 239.232    |
| Magyar                      | 1.362.319  | Török                            | 163.209    |
| Német-zsidó                 | 802.795    | Bolgár                           | 74.326     |
| Német                       | 593.831    | Cigány                           | 50.664     |
| Kisorosz                    | 576.366    | Spanyol-zsidó                    | 20.047     |
| Bulgár                      | 261.985    | Olasz                            | 13.924     |
| Török                       | 174.656    | Macedo-román                     | 9.832      |
| Spanyol-zsidó               | 70.486     | Egyéb                            | 174.135    |
| Egyéb                       | 436.641    |                                  | 13.047.568 |
|                             | 17.465.629 |                                  |            |